

Günther Emerich Thüry (1950) a Salzburgi Egyetemen tanít (Institut für Alte Geschichte und Altertumskunde, Universität Salzburg), kutatási területe a római kultúrtörténet, a provinciális régészet, a római epigráfia és numizmatika, az archeozoológia. 2003-ban jelent meg *Vita Carnuntina. Von der Wiege bis zur Bahre – Stationen eines Römerlebens* című kötete.

Település-higiéncia a római korban¹

Günther Emerich Thüry

A környezetvédelem korszakában természetesnek tűnhet, hogy valaki a római település-higiénciával foglalkozik. Pedig a kutatás hosszú időn át nem akart tudomást venni erről a témáról, az antik hulladékkezelés kérdésében egészen a legutóbbi évekig nem került sor alaposabb vizsgálatra. A szennyvizek vonatkozásában ismertek ugyan a római latrina- és csatornaépítéssel lenyűgöző teljesítményei, azonban a görög és római szennyvízkezelés higiéniai standardját a legutóbbi időkig nem vizsgálták, nem készültek tanulmányok arról, hogy az antikvitás ismert higiéniai létesítményei milyen határfokkal működtek, mennyire voltak elterjedtek és mely csoportok számára voltak hozzáférhetők.

A szilárd hulladékok kezelésének kérdésében még ennél is rosszabb volt a helyzet. Az ezredforduló előtt sem monográfia, sem nagyobb tanulmány nem készült az ókori szemétkérdéséről, de ennél is furcsább, hogy a szaklexikonokban is hiába kerestünk volna megfelelő szócikket. A helyzet mostanában kezd lassan megváltozni: a *Der Neue Pauly* egyik utolsó kötete már tartalmaz „szemét” szócikket,² pár éve hozzáférhető egy spanyol tanulmánykötet is a római szemétkeléséről,³ és nemrégiben jelent meg e cikk szerzőjének tollából egy a római település-higiéncia egész területét átfogó monográfia. Ez a téma első áttekintési kísérlete.⁴

Mivel magyarázható a téma iránti makacs érdektelenség? Valószínűleg a források hiánya az oka – gondolhatnánk. Talán túl kevés tudható a témáról. Ennek azonban éppen az ellenkezője igaz, forrásokban nincs hiány! A problémát inkább az jelenti, hogyan értékeljük és mutassuk be őket.

Ha azonban nem a források hiánya akadályozza a kérdéskomplexum beható elemzését, a téma tudatos elhanyagolása a kutatás hozzáállásából eredeztethető. Nyilvánvaló, hogy az antik település-higiénciát tudományos szempontból érdektelen témának tekintették. Néhány ókortörténész tudat alatt talán attól is félt, hogy saját idealizált ókor-képe inogna meg egy ilyen vizsgálat következtében. Feltűnő, ahogy sok szerző biztosítja olvasóit arról, hogy a római higiénia egészében példaértékű volt, miközben ennek egyik fontos részterületét, a település-higiénciát soha nem vizsgálták átfogóan. A vizsgálat mindenestre megmutatta volna, hogy a „tisza rómaiakról” kialakított elképzelésünk nem más, mint tartatatlan előítélet.

Törekednünk kell arra, hogy ezen a területen is kiegyensúlyozott, történelmileg hiteles képet alkossunk az antikvitásról. Ez azonban nem sikerülhet, ha csak emelkedett szempontokat veszünk figyelembe, de akkor sem, ha azt a magatartást követjük, amelyet Thomas Couture (1815–1879), a francia historizmus festője gúnyol egyik karikatúráján (1. kép). A kép egy 19. századi „realista” művészt mutat munka közben. E vélt realista azt a hibát követi el, hogy az élet durva és rideg oldalát összekeveri az élet egészével. Hátat fordít az emelkedett dolgoknak, és csak a durvaságot ábrázolja. A durva és az emelkedett dolgok azonban egyaránt részei a valóságnak, mindkettőt látnunk és érteniünk kell. Wilhelm

von Humboldtval szölvá kerülnünk kell az ókor „túlzott csodálatát” éppúgy, mint „könyvemű lekicsinylését”.⁵

1. kép. Thomas Couture: „A realista” (1865)

Azoknak azonban, akik szerint a szemétkelés témája túlságosan kellemetlen ahhoz, hogy foglalkozzanak vele, a következőket szeretném még mondani. Az ökológia arra tanít bennünket, hogy felismerjük a jelenségek természeti beágyazottságát. Meg vagyok győződve róla, hogy ez a beágyazottság a kultúra területén is fennáll. Az emberi kultúra egyes részterületei egymásba kapaszkodnak, feltételezik és befolyásolják egymást. Így függ össze például a település-higiénia az ember és a természet közötti viszony kérdésével, a városépítéssel, a hivatalok rendszerével és hatáskörével, a vallási nézetekkel és tabukkal, az esztétikával, az állat- és növényvilággal, az orvosi ismeretek állapotával, a járványok kialakulásával és – ez utóbbin keresztül – magával a „nagy” történelemmel is, azaz a politika és a háborúk történetével. Röviden: nem nyerhetünk valóság-hű képet az antik világról, ha valamely részterület vizsgálatáról – legyen az akár csak a település-higiénia területe is – szándékosan lemondunk.

E hosszú bevezető után bizonyára már kíváncsian várják, milyen képet tárnak elénk a hulladékok kezeléséről szóló, korábban említett és majdhogynem fojtogató mennyiségben rendelkezésre álló római kori források? Először is különbséget kell tennünk a források két csoportja között (még akkor is, ha e két forráscsoport nem választható el egymástól éles határvonallal). Az egyik forráscsoport a környezet szennyezésének akadályozását vagy korlátozását célzó rendelkezéseket és előírásokat foglal magába. A másik, sokkal nagyobb csoporthoz tartozó források pedig a mindennapi gyakorlatról mesélnek, vagyis arról, hogy –

függetlenül az elérni kívánt ideális állapottól – ténylegesen mi történt a hulladékkal.

Ha először az előírások és rendelkezések között nézünk szét, a kérdés fontossága miatt rögtön azzal kell kezdenünk, hogy az általában vett római kori szemétszállítás szabályozottságáról időnként olvasható kijelentések tévesek. Ismereteink szerint nem volt erre vonatkozó törvényi előírás. Professzionális szemétszállítás, amelyet mindenki igénybe vehetett volna vagy mindenkinek igénybe kellett volna vennie, nem létezett. Másrészt azonban néhány római városban a keletkezett hulladékmennyiség egy részét a településen kívülre szállították. Így például a későrómai Antiochiában létezett egy rendelet, amely szerint a városi piacra járó parasztnak a városból kifelé menet rendelkezésre kellett bocsátaniuk teherhordó és igavonó állataikat az építési hulladék elszállítása végett. A rendelkezés egyrészt a középítkezéseken keletkezett törmelékekre vonatkozott, másrészt a *honoratio*rok is ezt használták ki, hogy megszabaduljanak a magánépítkezéseiken keletkezett sítól. A parasztnak – különösen téli útviszonyok között – ezt nagyon terhesnek érezték, és idővel elkerülték a város piacait, termékeiket máshová vitték. Mindezt azért tudjuk, mert Libanios 50. beszédében szót emelt a parasztnak antiochiai kizsákmányolásával szemben, és – egyébként ismeretlen eredménnyel – a császárhoz fordult segítségért.

Az antiochiaihoz hasonló részleges szemétszállítás a birodalmi fővárosban is létezett. Róma esetében azonban kevésbé világos, mire terjedtek ki a rendelkezések, és hogyan szervezték meg az elszállítást. A következőket tudhatjuk: a fővárosban a nap első tíz órájában nem közlekedhettek megrakott szállítójárművek, aminek nyilvánvalóan a közlekedési káosz és a balesetveszély csökkentése volt a célja. Beszállítók ebben az időszakban nem utazhattak be Rómába. A közlekedési tilalom alól azonban voltak kivételek. A vonatkozó törvény – amely a *Heracleai Táblák* latin nyelvű szövegében (CIL I² 593) maradt ránk – egy sor különleges esetet sorol fel. Egyrészt leszögezi, hogy a nap első tíz órájára kiterjedő közlekedési tilalom nem vonatkozik azokra a járművekre, amelyek középítkezésekről származó építési törmelékot szállítanak ki a városból (a gyakorlatban ilyen szállításokról csak városi tüzesetekkel összefüggésben hallunk: így a nagy tűzvész kapcsán Kr. u. 64-ben, amikor a törmelékhalomok elszállításához búzaszállító hajókat használtak fel). Másrészt létezett közlekedési engedély kifejezetten a „hulladék elszállítása céljából” (*stercoris exportandei causa*). Az utóbbi megfogalmazásból azonban még nem következtethetünk általános, modern jellegű szemétszállítási rendszerre, hiszen ezt egyrészt semmilyen további híradás nem igazolja, másrészt az ásatások során a város területén belül is tártak fel szeméthalomokat. Mire szolgáltak akkor a törvényben említett hulladékszállító kocsi? Egyértelmű, de ugyanakkor csak részleges választ egyedül egy Tacitus-szöveghely ad, amely szerint a római parklétesítményekben keletkezett kerti hulladékot kocsikkal szállították el a városból. Egy ilyen kocsi a görög fel-

Messalina császárné – írja Tacitus (*Annales* 11, 32) – hazatérő férje, Claudius büntetésétől rettegvé, amely házasságon kívüli gyermeke, Eskapaden miatt fenyegeti. Messalina Ostia felé szeretne elbemeni férjének, hogy a fenyegető sorsot kivédje, de a történetíró állítása szerint siettében és ijedségében nem talál más közlekedési eszközt, mint éppen ezt a szimbolikusnak is nevezhető járművet.

Valószínűsíthető, hogy a törvényben említett szemétszállítás nemcsak a kerti hulladéokra vonatkozott. Gondoljunk csak arra, hogy egy hellénisztikus kori forrás szerint a vendéglői hulladékot is kihordták a városokból a környező területre – kétségkívül azért, mert vidéken trágyaként felhasználható volt. Erről az a történet tájékoztat, amelyet a sztoikus Khrüszipposz mesél el elveszett, az álmokról szóló művében, és amelyet csak későbbi idézetekből ismerünk (például Cicero, *De divinatione* 1, 57). Egy olyan nagyváros, mint Róma, természetesen óriási mennyiségű organikus hulladékot termelt, amely alkalmas volt trágyázásra, és amelyre a város kapui előtt elterülő mezőgazdasági terület, amely piacaira szállított, rá is volt utalva. Számolhatunk azzal, hogy a trágyaként hasznosítható háztartási és piaci hulladéknak legalább egy részét kivitték a városból. És az is valószínű, hogy azok a magánvállalkozók, akik Rómában a szennyvízelvezető csatornák tisztításáért és a számtalan nyilvános illemhely üritésért feleltek, nem csupán munkabérukból éltek. Feltételezhető, hogy az eltakarított anyagokat trágyaként áruba bocsátották.

Róma és Antiochia példája azt mutatja, hogy legalább is néhány római városban a szemét egy részét ténylegesen elszállították a közvetlen lakókörnyezetből – ha nem is a modern értelemben. Az elszállítás határfoka azonban gyenge volt – mint majd azt látni is fogjuk –, így a közhygiénia minimális mértékének biztosítása érdekében más utakat is keresni kellett. Az egyik lehetséges megoldás a városi utcák állandó mosása volt, amelyről Róma vonatkozásában Frontinus tájékoztat (Frontinus, *De aquis* 88 és 111), és Pompei esetében régészetileg is bizonyított. A városi kutakból és a kövízellátás elosztóiból egy bizonyos vízmennyiség állandóan az útfelületre folyt, és az utcai piszkot a csatornarendszerbe mosta. Ami tehát manapság csak nagy esők esetén történik meg, az az antik városokban állandó jelenség volt. Frontinus, aki a római városi vízellátás igazgatója volt, nagyon dicséri ennek áldásos hatásait – nekünk azonban nem szabad túlértékelnünk. Egyrészt nem minden római város rendelkezett csatornarendszerrel. (Környezetünkben ilyen csatornázatlan város volt a noricum Flavia Solva (Leibnitz, Ausztria) és – Gömöri János közlése szerint – a pannoniai Scarbantia, a mai Sopron is.) Másrészt azokban városokban sem volt minden utca csatornázott, amelyek egyébként rendelkeztek csatornarendszerrel – és ez a fővárosra is vonatkozik. De van még rosszabb is! Pompeii és egyéb régészeti megfigyelésekből tudjuk, hogy a háztartások vízelvezetői, sőt az illemhelyek szennyvízcsatornáit időnként egyszerűen az utcára nyiták. Ezek után nem csodálkozhatunk, hogy Frontinus az utcai

mosórendszer áldásos hatásáról írt. Aki Pompeibe látogat, sokkal jobban érti majd, hogy a gyalogosátjárók ottani, illetve másutt is megtalálható „zebracsíkjai” miért emelkednek ki az útfelületből (2. kép). Nemcsak száraz lábbal, hanem lehetőség szerint tisztán is kellett átkelni az utcán.

2. kép. „Zebracskók” Pompeiben (Tüdös Balázs felvétele)

Nem a járókövek elhelyezése és az utcák mosása voltak azonban az egyedüli rendelkezések, amelyekkel a hivatalok az utcák tisztántartásáért küzdöttek. Jogi források szerint a közutak mentén fekvő telkek tulajdonosai kötelesek voltak tisztán tartani az utakat. A háztulajdonosok már csak emiatt a törvényi előírás miatt is – amint azt a nagy mennyiségben megmaradt tiltó táblák is bizonyítják – kintartó, de kilátástalan harcot folytattak egy az egyszerű nép körében elterjedt rossz szokással szemben. A járókelők – bár léteztek nyilvános illemhelyek – zavartalanul végezték kisebb és nagyobb dolgaikat a város kellős közepén a házfalak mellett. Egy pompeii falfestmény *in flagranti*, meztelenül és guggolva ábrázol egy ilyen elkövetőt (3. kép).

3. kép. Cacator / cave malu. Pompeji feliratos falfestmény

A két kígyó, amelyek fenyegetően ágaskodnak a guggoló alaktól jobbra és balra, a *genius loci*, a hely védőszellemét jelenítik meg, a kép felső részében pedig kétsoros felirat figyelmeztet: *cacator / cave malu*, vagyis 'Kakáló! Rosszul végzed!' (CIL IV 3832).

A hivatalok kétségbeesetten igyekeztek megakadályozni a közutak és vízelosztók környékén keletkező hasonló és más eredetű szennyezéseket. Amennyiben a szennyezés magát a vizet is érintette, egy Frontiusnál fennmaradt (*De aquis* 97) törvény szerint szigorú, 10 000 *sestertius*ra terjedő pénzbírság – egy egyszerű munkás többévi fizetése – fenyegette az elkövetőt.

Kézenfekvő, hogy minden egyes, az utcai higiéniát érintő állami és városi rendelkezés és tiltás betartását folyamatosan ellenőrizni kellett. Ennek a területnek a felügyelete meghatározott tisztviselők és csapataik szigorú kötelessége volt. A birodalom keleti felének városaiban ezek a tisztviselők az *agoranomoszok*, azaz piaci felügyelők és az *asztinomoszok*, azaz városi felügyelők voltak; a birodalom nyugati felében az *aedilisek*. Róma városában a más feladatokat is ellátó *aedilisek*nek alárendelten működött két, az utcák tisztításáért felelős felügyelő-testület: egy négyfős a szűkebben vett belső területekért, egy kétfős pedig a külterületekért felelt. A négyfős testület neve eredetileg *quattuorviri viis in urbe purgandis*, később röviden *quattuorviri viarum curandarum* volt; a kétfős ezzel szemben a *duoviri viis extra propiusque urbem Romam passus mille purgandis* névre hallgatott. A késő antikvitásban aztán minden addigi róma városi közterület-felügyelői tisztséget egy városi *praefectus* hivatalával váltottak fel.

Köztudott, hogy a tisztviselők nagy száma önmagában még nem garanciája a jól működő kormányzatnak. Így történetelt meg a későbbi császárral, Vespasianusszal, hogy amikor róma városi *aedilisként* az utcák tisztaságával kapcsolatos felügyeleti kötelességeinek nem tett megfelelően eleget, az akkori uralkodó, Caligula megbüntette. Megparancsolta katonáinak, hogy az *aedilis* tógáját szeméttel – valószínűleg utcai szeméttel – szórják tele. Legalábbis ezt a kedves történetet meséli el Suetonius (*Vespasianus* 5, 3) és Cassius Dio (59, 12, 3).

Bár több dolgot is érintettünk, még nem hagyhatjuk el az utcai higiéniái rendelkezések témáját. A felvázolt kép nem lenne teljes, ha nem dicsérnénk a hivatalok küzdelmét a görög-római házlakók ősi rossz szokásával szemben: a mosóvíz és más folyadékok ajtókon és ablakokon való kiöntéséről, vagy a szemet hasonló úton történő eltávolításáról van szó. Amin mi kívülállók jót derülünk, az a római és nagyvárosi utak használói számára komoly bosszúságot és fenyegetést jelentett. A járókelők a relatíve szűk utcák keskeny járószegevényein ki voltak téve annak, hogy leöntik őket vagy rájuk borítanak valamit – ami különösen akkor válhatott végzetessé, ha mindez a nagyvárosi bércaszárnyák tekintélyes magasságából érkezett. Iuvenalis egyik szatírája alapján könnyen magunk elé képzelhetjük, milyen

veszélyekkel kellett szembenéznie annak, aki éjszakai sétára indult a városban:

Képzeld most el az éj sokféle egyéb veszedelmét: mily magasan nyúlnak föl a házak, honnan agyonvág mindenféle cserép, ha lyukas vagy csorba edények hullanak az ablakból, s mily súllyal ütik meg a járdát, szinte kivágyva. Hanyagnak tűnsz, ki előre a nem várt bajra nem is gondol, ha sietsz vacsorára, s előtte még végrendeletet se teszel. Mert annyi halál les éjjel, ahány ablak virraszt feltárva utadban! Így hát azt kívánd, s e siralmas vággyal eredj: bár Lenne elég nekik az, hogy nagy tálból leloccsognak. (Iuvenalis, *Harmadik szatíra*, 268–277, Muraközy Gyula fordítása)

Drasztikus leírás, de hogy Iuvenalis csak mértékkel túloz, azt jól mutatja a császárkori juristák alaposága annak a kérdésnek a kapcsán, hogyan büntessék a 'kiöntőket és ledobálókat' (*qui effuderint vel deiecerint*), ha valakinek kárt okoztak. A *Digestában* ez a téma egy egész fejezetet (9, 3) foglal el.

Itt azonban már elhagyjuk az utcai higiénia területét. A városhigiéniái előírásokról és rendeletekről szóló bemutatásunkból már csak egyetlen, de meglehetősen fontos rész hiányzik: a *loca sacra*, vagyis a szent helyek tisztántartására irányuló fáradozások ismertetése. A templomok környékén és a szent kerületekben tilos volt a testi szükségletek elvégzése vagy bármiféle szemet lerakása. Az erre vonatkozó tiltások megtalálhatók a *Digestában*, de fennmaradtak olyan templomi törvények, illetve tiltó táblák is, amelyeket eredetileg ezeken a szent helyeken állottak fel, és amelyek az ellenük vétkezőket isteni és emberi büntetéssel fenyegették. A test lemeztelenítése a szükség elvégzése közben és a szakrális terület beszennyezése egyaránt sértette az isteneket.

Ha általánosan vizsgáljuk a kérdést, hogy létezett-e környezetvédelem a római korban, arra a megállapításra juthatunk, hogy akkoriban a természet feletti uralom gondolata, illetve a természetet kihasználó gondolkodás állt szemben egy vallásilag megalapozott, a környezetet védő és megtartó gondolkodással. A római vallásból és vallásoságból eredeztethető tehát egy bizonyos védőhatás, amely az uralmi és használói attitűdnek határt szabott. Ez érvényesült a környezetszennyezéssel kapcsolatban is, mégpedig nemcsak a templomok és a szent kerületek tisztántartása kapcsán, hanem más téren is. Hogy hatásosabbá tegyék a profán helyek bepiszkításának tilalmát, a tiltó feliratok mellett gyakran istenképmásokat helyeztek el, s ezáltal a profán helyszínek szakralizálódtak, bizonyos mértékben isteni védelem alá kerültek. Ilyen védő szakralizációra mutat példát a már említett 3. és 4. kép. A 3. képen a *genius loci* két kígyója ad nyomatékot egy pompeii bepiszkítási tilalomnak. A 4. képen a dalmatiai Salona (Split, Horvátor-

szág) városának egy vicusát, azaz utcáját vagy negyedét helyezik a háromalakú útvédélmező és alvilági istennő, Hekaté védelme alá. A kőtáblán az istennőt ábrázoló relief mellett a következő felirat olvasható: „Ők (a három Hekaté – a szerző megjegyzése) legyenek kegyesek mindenkéhez, aki ebben az utcában/negyedben nem rak le szemetet vagy bármiféle módon szükségét nem végzi el! Aki ellenben nem törődik ezzel, az megnézheti magát!” (CIL III 1966).

4. kép. Feliratos relief Salonából

Ha a tilalmak és rendeletek számát nézzük, lenyűgözőnek tűnhet a környezet tisztántartására irányuló igyekezet. Sokkal helyesebben ítélünk azonban, ha felidézzük Umberto Eco szavait: „A tilalmakból” – írja egyik regényében – „kihámozható, hogy úgy általában mit csinálnak az emberek, következtetni lehet belőlük a mindennapi életre.”⁶ Nemcsak meggyőzően hangzik, hanem a mi esetünkben sok igazságot is tartalmaz. Ez mindjárt láthatóvá válik, amint a bemutatott, a környezet szennyezése elleni rendelkezéseket azokkal a forrásokkal vetjük össze, amelyek a római városok tényleges gyakorlatáról tanúskodnak.

Az utcák tisztántartására vonatkozó, ránkmaradt rendelkezések katalógusával ugyanis a tényleges utcai tisztaságról fennmaradt forráshelyek éppilyen hosszú jegyzéke állítható szembe. Párat már említettünk is: emlékezzünk csak a régészetileg is bizonyítható utcai lefolyókra, az ablakokból kiöntött vagy kidobott hulladékokra, amelyekről Iuvenalis verse beszélt, vagy a történetre a kudarcot vallott felügyelő-hivatalnokról, akire Caligula császár a források szerint szemetet szóratott. Ezek azonban csak egyedi példák a rossz állapotokról szóló információk tömegéből. Hallgassunk meg erről további római szerzőket! Itt van mindjárt Petronius kijelentése arról, milyen fáradtságos volt a délitáliei városok sötét, éjszakai utcáin a kőhalmok és törmelékhegyek között szandálban bolyongani (*Satyricon*

79), vagy itt vannak a különböző szerzők panaszai a *pinguia cura lutoról*, vagyis a 'bemocskolódott lábakról', ami a fővárosban fenyegette a járókelőket, vagy Iosephus Flavius Herodest dicsérő szavai, amiért egy a mocsok miatt járhatatlan antiochiai utcát kiköveztetett (*A zsidó háboní* 1, 21, 11), és végül Ammianus Marcellinus egy anekdotája, amely szerint a későantik Antiochiában célszerű volt övet hordani, hogy az ember ruhája ne lógjon bele az utcai mocsokba (22, 10, 5). Hogy annakidején mi mindent jelentett az „utcai mocsok”, azt a mai olvasó akkor értheti meg, ha az iga-vonó és teherhordó állatok egykori nagy számára gondol. Mielőtt ránktört a motorizáció a maga problémáival, minden egyes városnak a tonnaszám keletkező állati ürülékkel és az állati vizelet bűzével kellett megküzdenie.

Az utcai állapotokról szóló kijelentéseket régészeti eredmények is alátámasztják. A római kavicsborítású utakról készített metszetek azt mutatják, hogy a kavicsréteget utóbb vastag szemétréteg borította be, majd erre az útpályán felhalmozódott szemétre szórtak újra kavicsot. Ez akár többször is megismétlődhetett.

Nagyon érdekes egy ezzel kapcsolatos archeozoológiai megfigyelés is. Elisabeth Schmid baseli archeozoológus írta le a római Augusta Raurica (Augst bei Basel, Svájc) állatcsont leletei kapcsán, hogy a házak lakói a konyhai hulladékot – benne a csontokat is – az utcára hajították. A csontok beágyazódtak az útburkolat kötőrmelék-rétegeibe, és a kavicsostest mozgása következtében széleik lecsiszolódtak.

Itt az ideje azonban, hogy végleg elbúcsúzzunk az utcai állapotok vizsgálatától. Van ugyanis még egy fontos megválaszolandó kérdés. Megállapítottuk, hogy a római korban nem létezett valódi szemétszállítás. Hova került akkor a szemét az egykori városokban – eltekintve bizonyos, például a trágyaként vidékre szállított résztől? Ami az utcára került, az csak kicsiny töredéke lehetett egy-egy település szemétermelésének. Hova került a maradék? És milyen állapotokhoz vezetett az elszállítás hiánya?

Nyugodtan kijelenthetjük, hogy a római településeken egész egyszerűen mindenütt volt szemét. Kezdjük a házon belül! Bár hallunk a lakás tisztításáról – így például padlóápolásról seprűvel, szivaccsal és fűrészporról –, és a római mezőgazdasági írók szövegei nagy hangsúlyt fektetnek ugyan az udvarházak mindennapos tisztítására, a régészeti leletekből olyan kép tárul elénk, amely szerint a lakáson belül ijesztően kis szerepet játszott a higiénia. A római lakóházakban mindig voltak olyan termek, amelyek – miután más módon már nem használták őket – raktárként szolgáltak, de az épületek belsejében szemétdöngörök is voltak – és ez alól a konyhai helyiségek sem voltak kivételek. Ráadásul a padló tisztítást sem vették mindig komolyan. A tűzhelyi hamut a konyhákban nem különítették el, halmokban állt vagy egész padlófelületet beborított. A döngölt agyagpadlóba mindenféle hulladékot beletapostak. A legmeglepőbb ilyen padlót a római Augusta Raurica egyik belvárosi lakóházának konyhájában tárták fel. A mintegy 5 cm vastag agyagréteg állati maradványokkal volt teletűz-

delve. Elisabeth Schmid eredményei szerint a konyha padlójában majdnem 14 000 különböző méretű állati eredetű lelet mutatható ki a marha- és sertéscsontoktól a békacombokig, halszálkákig és tojáshéjakig⁷ – az ételkészítés padlóba taposott hulladéka. Elképzelhető, hogy a hulladék egy részét kosárba gyűjtötték, ami azonban a padlóra hullt, azt nem separték fel alaposan.

„Szemétnyelőként” nemcsak az agyagpadlót használták, hanem derítőket, süllyesztőket és a csatornát is. Utóbbi következménye, hogy a római szegények között számon tartottak *canalicolus*okat, azaz „csatornászokat”, akik a nyitott szennyvízfolyásokból igyekeztek kihalászni a még használható tárgyakat.

Ezzel azonban a ház belsejéből már a szabadba kerülünk, vizsgáljuk hát meg a kinti higiéniai állapotokat! A birodalom területén talált ásatási leletek erről is egyértelműen beszélnek. A városok és a kisebb helységek lakóházai között mindenütt voltak szemétdombok és hulladékgödrök – utóbbiakat részben erre a célra ásták, részben eredetileg más funkciójú gödröket használtak hulladék-lerakóhelyként. Ezen kívül a szemetet kifejezetten feltöltőanyagként is használták. Így tűntek el patakágyak, összedőlt házak, fürdőmedencék, régi ipari létesítmények, akár egész kikötői medencék egy-egy szemét-páncél alatt, amelyekre később rá is építkeztek.

A szemét nagy része ily módon a talajba került, a városképet azonban így is meghatározták a szeméthalmok. A rekonstrukciók és virtuális séták alkotóinak hozzá kellene szokniuk, hogy az antik valóságnak ezt az oldalát is figyelembe vegyék. A valósághű ábrázoláshoz az archeobotanika és az archeozoológia eredményeinek is teret kell nyerniük. Az archeobotanika mutatta meg – mi mást várhattunk persze –, hogy ezeket a lerakatokat ugyanazok a szemétlepi növények és bokrok nőttek be, amelyek a szemétrakásokon ma is láthatók. Az archeozoológia pedig különösen az utóbbi évek kutatásai révén bizonyította, hogy a házon belüli és kívüli lerakatokon és piszkos sarkokban egerek, patkányok és bolhák éltek. Ezek a kártevők – és rajtuk keresztül a különböző kórokozók, amelyeket az állatok magukban hordoztak – az antik lakótérben ideális táptalajra találtak. Ezek az állapotok kétségkívül járványokat idézhettek elő.

Kétségbeejtő volt az a római településeken belül nagyon elterjedt rossz szokás, hogy a használaton kívüli kutakat és ciszternákat a kerámiától kezdve az építési törmeléken át az istállóig mindenféle hulladékkal töltötték fel, majd közvetlenül ezek mellett igyekeztek új kutakat ásni. Ezekből részben csak szennyezett talajvíz került felszínre. London római belvárosában például egymás mellett tártak fel egy szemétgödröt és egy kutat.

Most már képet alkothatnak a szemét szerepéről és jelenlétéről a római városok belsejében. Meg kell azonban említeni, hogy gyakran észrevehető a törekvés, hogy mindenekelőtt a nagyobb méretű szemétkerakókat közvetle-

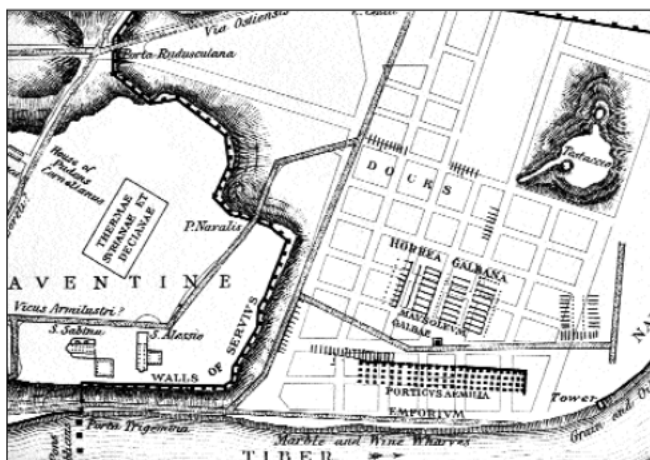
nül a település szélén alakítsák ki – anélkül persze, hogy a belső területeken lévő halmok és gödrök eltűnnének. Így például a római Iuvavumban (Salzburg, Ausztria), amely a Salzach folyó két partján feküdt, a lerakatok egyértelműen a beépített terület szélén összpontosultak – beleértve a folyópartot is. A halmok részint meredek, sziklás hegylábaknál találhatóak, nagyrészt azonban a folyó ókori partfala mentén. A folyópart tehát különösen kedvelt hulladék-lerakóhely volt – képzeljük csak el, mit jelenthetett ez a városkép szempontjából! Természetesen ez nem salzburgi jellegzetesség, a folyópart hasonló használatára számtalan más lelőhelyen is van példa, mint például Xantenben, Kölnben, Mainzban, Baselben és Halstattban. Egyes helyeken az is bizonyítható, hogy a szemetet közvetlenül a folyóba vagy a tóba öntötték: így például Londonban, Salzburgban vagy Seebruck am Chiemseeben. A folyók és tavak, amelyek a római időkben a települések tisztátalan szennyvizét is elnyelték, szemétnyelőként is nagyon praktikusak voltak, hiszen a folyópart a római jog szerint szabadon hozzáférhető köztulajdonnak számított.

A beépített területek szélén kialakított szemétkerakatok különös kedveltsége azonban nem topográfiai adottságoktól (folyó vagy sziklafal közelsége) függött, más esetekben is gyakran megfigyelhető. A temetőkhöz hasonlóan a szemétkerakatok is mindenfelé megtalálhatók a római településekről kivezető utak mentén, sőt gyakran régebbi temetőterületekre is kiterjednek, kérdésessé téve azok valódi elhelyezkedését.

A városok melletti szemétkerakatok legjobban a római Egyiptomban tanulmányozhatók, hiszen ott az antik települések körül – közvetlenül a házakhoz csatlakozva – peremfalak és dombgyűrűk maradtak meg, amelyek nem más, mint a római kor szeméthalmait rejtik. E halmok – a papiruszok fontos lelőhelyei – kisebb egyiptomi városok mellett is megtalálhatók, de Alexandria külterületén egykor mesterséges dombvidéket alkottak.

További példákat szolgáltat a települések melletti nagy szeméthalmokra Tunézia. Karthágóban vagy Sousse-ban majdnem 13 méter magas dombokat fedeztek fel. Az ilyen tájleírások tudományos megjelölése *Monte Testaccio*. Az elnevezés azért annyira közkedvelt, mert Rómának is megvan a maga *Monte Testaccio*-ja. A főváros „szemétdombja” ugyancsak a város peremén helyezkedik el az aurelianusai falakon belül, a Tiberis partján. (5. Kép) Keletkezését a csomagolóanyagok, pontosabban az *amphorák* törmelékeinek köszönheti, amelyek a szomszédos rakodókikötőben a Krisztus születését követő három évszázadban keletkeztek. Amikor olajjal és halszósszal teli *amphorák* érkeztek, tartalmukat minden bizonnyal kisebb edényekbe töltötték át, a kiürített tartókat pedig helyben összetörték és kidobták. A 850 méter kerületű, majdnem 50 méter magas domb (eléri a Capitolium-domb magasságát) majdnem kizárólag amphoratörmelékekből áll, bár kisebb részben más szemetet, építési törmelékét és meszet is találtak benne. A meszet

5. kép. A római Monte Testaccio

minden bizonnyal azért hordták ide, hogy a kiszolgált olaj- és halszós-z-amphorák dohos szagát csökkentsék és egy esetleges rovarinváziót megakadályozzanak.

Megpróbáltunk lehetőség szerint informatív, ugyanakkor részletekben gazdag áttekintést nyújtani. A téma azonban annyira átfogó, hogy sok mindenre nem tudtunk kitérni. Bizonyos részterületeket ki kellett hagynunk – mint például az antik szemét összetételének vagy újrahasznosításának problémáját.

A bemutatott higiéniatörténeti perspektívából szokatlan, megdöbbentő fény vetül az antikvitásra. Az egyoldalúság elkerülése végett újra emlékeztetnünk kell az antikvitás emelkedett oldalára is. Ami azonban nehezünkre esik, az annak megértése, hogyan egyeztethető össze az antik római kultúra emelkedett és itt bemutatott prózai oldala. Vagy egyszerűbben fogalmazva: hogyan volt lehetséges, hogy a római kor emberei ilyen fokú környezetszennyezést is elviseltek közvetlen lakókörnyezetükben? Hol marad itt az olyannyira fejlett esztétikai érzék, amely a császárkori városkép alakításában tetten érhető? Jogi forrásokban gyakran találkozunk azzal a kitételrel, hogy elkerülendő minden, ami – mint például a házak omladozása – *deformatast*, a városok elcsúfítását okozza. Hol marad a római *auctorok*

olvasása közben oly feltűnést keltő érzékeny orr? És mindenekelőtt hol marad a szemétkelés kérdésében az egészségtudat? Mondhatjuk, hogy az antikvitás még nem tudott semmit a kórokozókról és a talajvízjáramlásról, a talajvízszennyezés lehetőségéről. Elfogadta azonban az östermetés tanát, amely szerint a piszokból kártevők keletkezhetnek, és a *miasma*-tant, amely szerint a bomló anyagok szaga, azaz maga a *miasma* járványok kitöréséhez vezet. Nem vonták le a következtetéseket ezekből a tanokból? – Ámde a másik oldalon hol marad a mi állítólagos értelmes voltunk az ember–környezet viszony oly sok kérdésében? (Ha egyedül a környezetszennyezést vesszük, gondoljunk csak az olajpestis vagy az atomhulladék kérdésére.) Egy alkalommal „a helyes tudás ellenére bekövetkező önkárosító magatartásról” beszéltem, amely oly gyakran jellemző ránk. Ez a magatartás – és jól tudom, hogy ezzel a terminussal csak leírható, de nem magyarázható meg – ez a magatartás tehát mindig is létezett, már a római antikvitásban is.⁸

Mészáros Balázs fordítása

JEGYZETEK

- 1 A tanulmány egy 2002. április 18-án Sopronban a *Medicina Pannonica* kiállítás előkészítéséhez kapcsolódóan elhangzott előadás rövidített és szerkesztett változata.
- 2 K.-W. Weber, „Müll”: *Der Neue Pauly* 8, Stuttgart–Weimar, 2000, 435.
- 3 X. Dupré Raventós–J.-A. Remolá (szerk.), *Sordes urbis. La eliminación de residuos en la ciudad romana*, Bibliotheca Italica 24, Róma 2000.
- 4 G. E. Thüry, *Müll und Marmorsäulen. Siedlungshygiene in der römischen Antike*, Mainz 2001. A kötet tájékoztatást nyújt a téma forrásairól és a további szakirodalomról is.
- 5 W. von Humboldt, *Werke in fünf Bänden*, Band I. 1960, 403.
- 6 Umberto Eco, *A Foucault-inga*, Budapest, 1992, 107.
- 7 E. Schmid, „Tierreste aus einer Großküche von Augusta Raurica”: *Basler Stadtbuch* 1967, 179.
- 8 Erről lásd: G. E. Thüry, *Die Wurzeln unserer Umweltkrise und die römische Antike*, Salzburg, 1995.